

**АКАДЕМІК
ОЛЕКСАНДР САВИЧ МЕЛЬНИЧУК
І СУЧАСНЕ МОВОЗНАВСТВО**

(ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
КИЇВ – 2012

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ Й ЕТИМОЛОГІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

В. Г. Склярєнко

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВА СУД «JUDICIUM»

У статті розглядається походження слова суд «judicium». Автор заперечує загальноприйнятую етимологію цього слова і пропонує принципово нове етимологічне пояснення.

Ключові слова: *етимологія, праслов'янська форма, індоєвропейський корінь, семантичний розвиток.*

The article focuses on the origin of the word суд «judicium». The author refutes the generally accepted etymology of this word giving instead an entirely new explanation of its origin.

Key words: *etymology, Common Slavonic form, Indo-European root, meaning development.*

Слово суд зі значенням «орган для розгляду судових справ, судова установа» вживається майже в усіх слов'янських мовах (відсутнє лише в полабській мові): укр. суд «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судове засідання; думка (про когось, про щось)», рос. суд «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судді; думка, висновок», бр. суд «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; думка, висновок», друс. судъ «міркування; розгляд справи, дізнання винності; судова справа, позов; вирок; ухвала, постанова; осудження, кара, покарання», п. sađ «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; міркування, думка, погляд; розсуд», ст. «вирок», ч. soud «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судове засідання; судді; вирок, рішення суду; судження, думка», слц. súd «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судді; вирок, рішення суду; думка», вл. sud «судова установа; думка, погляд; вирок», нл. sud «суд, судочинство; вирок, рішення суду; судова установа», болг. съд «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судді; вирок», м. суд «орган для розгляду судових справ;

судовий розгляд, судовий процес; судді; думка; оцінка», серб./хорв. *суд* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; вирок; думка», слн. *sód* (заст.) «орган для розгляду судових справ; вирок, рішення суду; думка, погляд», стсл. **сждъ** «судова влада, судді; судовий розгляд, судовий процес; сварка, суперечка, позов; вирок, рішення суду; право, справедливість; висновок, думка; ухвала, постанова, рішення». Це слово, безперечно, праслов'янського походження (псл. *sqǫǵь), проте загальноприйнятої етимології воно не має [5, 467]. Автори Етимологічного словника старослов'янської мови вважають його неясним [25, 861]. Існує кілька версій походження псл. *sqǫǵь:

виводиться від іє. *somdhos «спільний розгляд, спільна думка», ст. «складене, зібране», утвореного за допомогою префікса *som- «з-, зі-» (> псл. *sq-) від дієслівного кореня *dh(ē)- «класти, ставити; робити» в ступені редукції (> псл. *dĕ-ti «класти») і пов'язаного з лит. *samdà* «наймання», *samdyti* «наймати», дінд. *saṁdhā* «договір; зв'язок, з'єднання», *saṁdhīḥ* «т.с.», гр. *συνθήκη* «угода, договір», *σύνθημα* «угода» [5, 467; 15, 794; 12, 414; 18, 216; 17, 412; 19, 431; 20, 20; 22, 539; 27, 345; 28, 446–447; 39, 591; 9, 627; 21, 283–284; 45, 679; 32, 162; 48, 47–48; 26, 761; 36, 31, 54; 14, 235–237; 6, 231]; Г. Шустер-Шевц загалом поділяє наведене етимологічне пояснення, але виводить псл. *sqǫǵь від дієслова *dĕ-ti із значенням «говорити» [40, 1376]; П. Скок у псл. *sq-ǵь теж виділяє префікс *sq-, але -ǵь виводить від дієслова *dati «дати» [42, 356];

зближується з гот. *sundrō* «окремо», дангл. *sundor* «т.с.», нвн. *sonder* «без», дісл. *sundr* «надвоє» [4, 479];

пов'язується з псл. *sĕditi «сісти», *sĕdǫ «сяду», первісне значення – «засідання» [2, 181; 10, 178; 3, 64–66]; Ж.Ж. Варбот розглядає як утворення від основи теперішнього часу *sĕde- [3, 64–66];

виводиться від *sen- «говорити», збереженого в рос.-цсл. **сать** «говорить», **сать** «сказав» [24, 483];

зіставляється з лат. *cēnseo* «оцінюю; думаю; вирішую», ірл. *kond* «думка, судження», що зводяться до іє. *k'end- «міркувати, висловлювати думку, засідати» [47, 183; 30, 568];

пов'язується з цсл. **сүцний** «істинний, справжній», спорідненим з дінд. *sānt-* «істинний, справжній, дійсний», гр. *ὄν* «істинний», лат. *sōns* «винний», гот. *sunjis* «істинний», дісл. *sannr* «істинний, винний», іє. *sont- «істинний»; при цьому не виключається запозичення псл. *sqǫǵь з прагерманської мови – герм. *sund- «істинний» [29, 224].

Встановлення загальноприйнятої етимології для досліджуваного слова стало б набагато простішим і реальнішим, коли б вдалося реконструювати первісне значення псл. *sqǫǵь. Проаналізувавши з цього погляду властиві слову *суд* значення в різних слов'янських мовах і відхиливши ті з них, які стосуються судового органу і його функціонування («судовий процес», «судове засідання», «вирок, рішення суду») як явно пізні, ми звертаємо пильну увагу на значення «думка (про когось, про щось)». По-перше, тому, що це значення для слова *суд* властиве майже всім слов'янським мовам (українській, російській, білоруській, давньоруській, польській, чеській, словацькій, верхньолужицькій, македонській, сербській / хорватській, словенській, старослов'янській). По-друге, тому, що цілий ряд префіксальних утворень, однокореневих зі словом *суд*, характеризуються значенням (і лише цим одним значенням), яке виражає процес думання або говоріння (укр. *перéсѹди* «пусті балачки, поговорі», *óсуд* «осудження, огуда», *рóзсуд* «рішення, висновок; розмірковування, роздум; розум; суд», рос. *обсуді́ть* «обміркувати; обговорити», *рассуді́ть* «обміркувати; розміркувати; вирішити» та ін.), а тому можна припустити, що первісним значенням псл. *sqǫǵь було «обговорення, висловлення думки (про когось)». По-третє, тому, що в ряді індоєвропейських мов слова́ зі значенням «суд, *iudicium*» мають також значення «судження, думка, погляд» (лат. *iudicium* «судове слідство; судовий процес; судове рішення, вирок; судження, думка, погляд», гр. *κρίσις* «судження, думка; судове рішення, вирок; судовий розгляд»), і цей факт дозволяє припустити, що в цілому ряді індоєвропейських мов значення «суд (судова влада, судовий процес, судове засідання, судове рішення)» у відповідному слові (різному в різних мовах) розвинулося зі значення «судження, думка, погляд» (звичайно, мається на увазі висловлена думка, сказане про когось слово). Сказане дає всі підстави зробити висновок, що первісним значенням псл. *sqǫǵь було «обговорення, висловлення думки (про когось)», з якого розвинулося значення «(загальна) думка (про когось), висновок» (пор. укр. *мати добрий суд у л'удéй*) [11, 264]. Слід зазначити, що ряд дослідників-етимологів дійшли такого самого висновку, реконструювавши для псл. *sqǫǵь значення «думка» [21, 283; 45, 679], «думка, погляд; судовий розгляд; ті, хто судить» [22, 539].

Реконструйоване значення псл. *sqǫǵь («обговорення, висловлення думки про когось») свідчить, що псл. *sqǫǵь походить від дієслова зі значенням «говорити». Таким дієсловом ми вважаємо *sęti «говорити», яке не збереглося в жодній із слов'янських мов. Сліди цього дієслова збереглися лише

в старослов'янській мові: **САТЬ** (3 ос. одн. през.-аор.) «говорить, сказав». Отже, ми поділяємо точку зору А. Брюкнера на походження псл. *sqdъ, власне на зв'язок псл. *sqdъ із стсл. **САТЬ** «говорить, сказав» (див. вище). На наш погляд, псл. *sqdъ «обговорення, висловлення думки (про когось)» так само семантично виводиться від *seŭi «говорити», як *приговор* – від *говоріти*, *вірок* – від *ректі* «говорити».

Походження стсл. **САТЬ** «говорить, сказав» автори Етимологічного словника старослов'янської мови вважають неясним [25, 813]. Існує кілька етимологічних пояснень цього слова (стсл. **САТЬ**):

виводиться від іє. *k'ens- «урочисто говорити», до якого зводяться також дінд. śámsati «вихваляє, оголошує, урочисто вимовляє, урочисто обіцяє», ав. sānghaitē «оголошує», дперс. dhāti «говорить, оголошує», лат. cēnseo, -ēre «висловлювати думку», алб. thom «кажу», тохар. В çānmaуа «він був проголошений» [33, 91; 23, 177; 34, 172; 49, 300; 8, 167; 52, 199; 37, 566];

виводиться від іє. *seng^h-ti «говорить, мовить», що є формою 3 ос. одн. презенса, утвореної від індоєвропейського дієслівного кореня *seng^h- «говорити, мовити», до якого зводяться також гот. siggwan «співати, читати вголос, декламувати», нвн. singen «співати», гр. ὄμφη «голос» [2, 149–150; 51, 289; 46, 73];

розглядається як займенникове утворення, складене із зворотного займенника **са**, який є залишком втраченого зворотного дієслова зі значенням «говорить» або «говорять», і вказівного займенника **ть** (мн. **ти**) [13, 486; 50, 149; 16, 372];

пов'язується з лит. žadėti «обіцяти», žandù žōdī «говорю слово» [31, 30–32];

виводиться від кореня *sen- «говорити», представленого, можливо, також у слн. pre-sen-étiti «вразити, здивувати, застукати зненацька», діал. presenētiti «зачарувати» (у А. Брюкнера – «замовляти, наврочувати, зачаровувати» [24, 483];

виводиться від допсл. *sent < *zent < іє. *H₂eg'-ent, що є формою 3 ос. мн. презенса-ін'юктива, утвореної від індоєвропейського кореня *H₂eg'- «говорити», до якого зводяться гр. ἦ «говорив», вірм. asem «говорю» [38, 60];

пов'язується з дінд. svan- «звучати, шуміти», лат. sono, -āre «звучати» і разом з наведеними словами зводиться до іє. *s^uenH₂- «звучати» (при цьому припускається, що індоєвропейське початкове *s^u- в праслов'янській мові зазнавало спрощення, пор. іє. *s^uesōr > псл. *sestra) [43, 185–186];

тракується як форма, що виникла внаслідок синкопи із **СЛОВАТЬ** (3 ос. мн. презенса) від дієслова **СЛОВИТИ** «говорити» [41, 145].

Ми вважаємо, що стсл. **САТЬ** «говорить, сказав» є формою 3 ос. одн. презенса від дієслова *САТИ «говорити», похідного від псл. *seŭi < *sentēi «уро-

чисто оголошувати, піднесено говорити», яке зводиться до іє. *kʰen- «урочисто говорити» (із сатемовою палаталізацією звука **k** під впливом наступного голосного переднього ряду **e** [7, 319]), пов'язаного з іє. *kʰen-s- «урочисто говорити, оголошувати» (з розширювачем кореня -s-), до якого зводяться дінд. śáñsati «вихваляє, оголошує, урочисто вимовляє, урочисто обіцяє», ав. s̥n̥ghaitē «оголошує», дперс. θātiy (*θa(n)hati) «говорить, оголошує», лат. cēnseo, -ēre «висловлювати думку», алб. thom (*kʰēnsmi) «кажу», тохар. В çānmaŷa «він був проголошений». На ґрунті праслов'янської мови (саме праслов'янської, а не індоєвропейської) від дієслова *sentēi «урочисто оголошувати, піднесено говорити» за допомогою чергування кореневих голосних (**e** : **o**) і суфікса **-d-** був утворений іменник *sondos > *soḍь «обговорення, висловлення думки (про когось)» → «(загальна) думка (про когось), висновок». Відповідно щодо суду як судового органу семантичний розвиток цього слова був таким: «судовий розгляд» → «приговор, вирок, рішення суду». Пояснення псл. *soḍь «суд» як праіндоєвропейського утворення з префіксом *som- від іє. *dhē-, яке, за словами О.М. Трубочова, є «гарною старою етимологією» [14, 235] і яке, за словами Ж.Ж. Варбот, «неподільно панує» в сучасній етимології [3, 64], ми вважаємо помилковим. Тим більше, що зіставлення (отождження) псл. *soḍь «суд» з лит. saĩdas «наймання» після досліджень В. Смочинського виглядає, за словами О.Є.Анікіна, «дуже спірним» [1, 32]: В. Смочинський трактує лит. saĩdas «наймання» не як індоєвропейську спадщину, а як «неолексему», що виникла на литовському ґрунті внаслідок перерозкладу saĩd-as < sam-dŷti «наймати» (-dŷti – суфікс ітератива) від sēmti «черпати; наповняти, набирати» [44, 171–172]. І хоча пояснення В. Смочинського нам дуже імпонує, ми все ж не можемо з ним погодитися в усіх деталях. Ми згодні з В. Смочинським, що лит. saĩdas «наймання» пов'язане з лит. sēmti «черпати» і не має ніякого відношення до псл. *soḍь «суд». Проте ідея перерозкладу saĩd-as < sam-dŷti нам видається хибною. Ми вважаємо, що безпосередньо від дієслова sēmti (< *sēm̃tēi) був утворений іменник saĩdas (< sōmdos) – за допомогою суфікса **-d-** і чергування кореневих голосних **ē** : **ō** (тобто ще в пралитовській мові), а дієслово samdŷti є дериватом від іменника saĩdas (переважна більшість дослідників теж розглядає дієслово samdŷti як деномінатив від saĩdas, на що вказує В. Смочинський [44, 171]). Більше того, ми схильні виводити елемент **-d-** у литовському дієслівному суфіксі **-d-yti** від численних іменникових утворень із суфіксом **-d-**, від яких утворювалися дієслова за допомогою суфікса **-yti**. Я. Отрембський виводить згаданий елемент від кореня дієслова dēti (< *dhē-) «класти» [35, 387].

Список літератури

1. *Аникин А.Е.* Словарь Фасмера и современная этимологическая лексикография (об одном неосуществленном замысле О.Н. Трубачева): Докл. к XIII Междунар. съезду славистов. – Новосибирск, 2003. – 51 с.
2. *Брандт Р.* Дополнительные замечания к разбору Этимологического словаря Миклошича // Рус. филол. вестн. – Варшава, 1890. – Т. 24. № 3–4. – С. 143–151, 173–197.
3. *Варбот Ж.Ж.* Место основ настоящего времени в системе отглагольного словообразования праславянского языка // Славянское языкознание: IX Междунар. съезд славистов. – М., 1983. – С. 60–76.
4. *Грот Я.* Филологические разыскания. – 2-е знач. доп. изд. – СПб., 1876. – Т. 1. – VIII + 526 с.
5. *Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука.* – К., 2006. – Т. 5. – 703 с.
6. *Иванов В.В., Топоров В.Н.* О языке древнего славянского права (к анализу нескольких ключевых терминов) // Славянское языкознание: VIII Междунар. съезд славистов. – М., 1978. – С. 221–240.
7. *Маслова В.А.* Истоки праславянской фонологии. – М., 2004. – 476 с.
8. *Мейе А.* Общеславянский язык. – М., 1951. – XVI + 491 с.
9. *Младенов С.* Этимологический и правописный речник на българския книжовен език. – София, 1941. – XX + 704 с.
10. *Ондруш Ш.* Семантическая мотивация основных терминов права и торговли у славян и индоевропейцев // Этимология 1984. – М., 1986. – С. 176–181.
11. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 2. – 515 с.
12. *Преображенский А.Г.* Этимологический словарь русского языка: В 2 т. – М., 1959. – Т. 2. – 419 + 144 с.
13. *Соболевский А.И.* Заметки по славянской морфологии // Slavia. – Praha, 1929. – Roč. 8. Seš. 3. – S. 483–488.
14. *Трубачев О.Н.* Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). – М., 1966. – 416 с.
15. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1971. – Т. 3. – 827 с.
16. *Хам Й.* Старобългарското **сѣтъ**, мн. ч. **сѣти** // Изследвания върху историята и диалектите на българския език: Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. – София, 1979. – С. 370–373.
17. *Цыганенко Г.П.* Этимологический словарь русского языка. – 2-е изд. – К., 1989. – 511 с.
18. *Черных П.Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. – 5-е изд. – М., 2002. – Т. 2. – 560 с.
19. *Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В.* Краткий этимологический словарь русского языка. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1971. – 542 с.
20. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.* – Мінск, 2010. – Т. 13. – 351 с.
21. *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika. – Ljubljana, 1995. – Knj. 3. – XVII + 355 s.

22. *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 2005. – 863 s.
23. *Brugmann K.* Etymologisches // Indogerm. Forschungen. – Strassburg, 1892. – Bd 1. – S. 171 – 177.
24. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957. – VIII + 806 s.
25. Etymologický slovník jazyka staroslověnského. – Praha, 2008. – Seš. 14. – S. 815–870 + XVIII – XXV s.
26. *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg; Göttingen, 1962. – XXIII + 1360 S.
27. *Holub J., Kopečný F.* Etymologický slovník jazyka českého. – Praha, 1952. – 575 s.
28. *Holub J., Lyer S.* Stručný etymologický slovník jazyka českého. – Praha, 1967. – 527 s.
29. *Holzer G.* Entlehnungen aus einer bisher unbekanntem indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen. – Wien, 1989. – 231 S.
30. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. – Praha, 1971. – 866 s.
31. *Machek V.* Recherches dans le domaine du lexique balto-slave. – Brno, 1934. – 96 p.
32. *Meillet A.* Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave. – Paris, 1902–1905. – P. 1–2. – XII + 512 p.
33. *Meyer G.* Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. – Straßburg, 1891.
34. *Osthoff H.* Allerhand Zauber etymologisch Beleuchtet // Beit. Kunde indogerm. Sprachen. – Göttingen, 1898. – Bd 24. – S. 109–173.
35. *Otrębski J.* Gramatyka języka litewskiego. – Warszawa, 1965. – T. 2: Nauka o budowie wyrazów. – X + 416 s.
36. *Otrębski J.* Randbemerkungen zu dem Werk von Pranas Skardžius Lietuvių kalbos žodžių daryba. Vilnius 1943. S. 768 // Lingua Posnaniensis. – Poznań, 1953. – T. 4. – S. 31–59.
37. *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern; München. – Bd 1. – 1183 S.
38. *Reinhart J.M.* Aksl. **САТЬ/САТИ** redivivum // Wiener slavistisches Jb. – Wien, 1981. – Bd 27. – S. 59 – 62.
39. *Rejzek J.* Český etymologický slovník. – Praha, 2001. – 752 s.
40. *Schuster-Sewc H.* Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. – Bautzen, 1986. – H. 18. – S. 1329 – 1408.
41. *Skalka B.* Stsl. *setь / seti* semper provocans // Grammaticus: Studia linguistica Adolfo Erharto quinque et septuagenario oblata. – Brno, 2001. – S. 144–148.
42. *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb, 1973. – Knj. 3. – 693 s.
43. *Smoczyński W.* Aksl. *setь* als etymologische Entsprechung zu lat. sonit // **СѢКРОВНИЦЕ СЛОВЕСЬНОК**: Studia slawistyczne ofiarowane Prof. J. Ruskowi na 70 urodziny. – Kraków, 2000. – S. 185–187.
44. *Smoczyński W.* Litewskie wyrazy typu *iñdas, āpstas* oraz typu *sañdas* // Балто-славянские исследования 1998–1999. – М., 2000. – XIV. – С. 155–174.
45. *Snoj M.* Slovenski etimološki slovar. – 2 pregl. in dop. izd. – Ljubljana, 2003. – XXVII + 1022 s.
46. *Stang Ch. S.* Das slavische und baltische Verbum. – Oslo, 1942. – 280 S.

47. *Szemerényi O.* Principles of etymological research in the Indo-European languages // II. Fachtagung für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft. – Innsbruck, 1962. – P. 183.
48. *Trautmann R.* Baltisch-slavisches Wörterbuch. – 2. unveränd. Aufl. – Göttingen, 1970. – VIII + 382 S.
49. *Uhlenbeck C.C.* Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache. – Amsterdam, 1898–1899.
50. *Vaillant A.* Vieux-slave *setŭ*, plur. *seti* // Revue des études slaves. – Paris, 1942. – T. 20. – P. 149.
51. *Van Wijk N.* Die slavischen Partizipia auf *-to-* und die Aoristformen auf *-tъ* // Indogerm. Forschungen. – Berlin; Leipzig, 1926. – Bd 43. – S. 281–289.
52. *Walde A.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch. – 3. neubearb. Aufl. von J.B. Hofmann. – Heidelberg, 1938. – Bd 1. – XXXIV + 872 S.

Т. Б. Лукінова

АКАДЕМІК ОЛЕКСАНДР САВИЧ МЕЛЬНИЧУК – КОМПАРАТИВІСТ

Автор висвітлює багатогранний внесок Олександра Савича Мельничука у вивчення слов'янських та індоєвропейських мов, даючи оцінку його наукової спадщини в таких галузях, як історія мови та етимологія, порівняльно-історичне мовознавство, теорія та методологія вивчення споріднених мов.

Ключові слова: *Олександр Савич Мельничук, порівняльно-історичне мовознавство, етимологія, слов'янські мови, індоєвропейські мови, методологія, теорія.*

The author gives an outline of O.S.Mel'nychuk's many-sided contribution to the study of the Slavonic and Indo-European languages, assessing his role in such fields of research as language history, etymology, comparative-historical linguistics, theory and methodology of comparative studies.

Key words: *Oleksandr Savych Mel'nychuk, comparative-historical linguistics, etymology, the Slavonic languages, the Indo-European languages, methodology, theory.*

Наукова спадщина Олександра Савича Мельничука, одного з найвидатніших мовознавців 2-ої половини ХХ-го століття, увійшла в золотий фонд вітчизняної науки й культури. І я певна, з плином часу ми будемо усвідомлювати її роль і вагу все відчутніше.

Вражає широке коло наукових зацікавлень ученого. При цьому всі проблеми й питання, які ставали об'єктом його уваги, були внутрішньо між со-